

פרק שני: מאחזי התנועה הציונית הדתית בלוב (1943-1948)

א. ארגון 'בן יהודה' - מסד התנועה בטריפולי

מינהל צבאי בריטי הוקם בטריפולי לאחר כיבושה בשנת 1943. יחסו של מינהל זה להתארגנות ציונית בטריפולי היה שלילי, והוא נמשך עד לסוף שנות הארבעים. ביוני 1943 חודשה הפעילות בארגון 'בן יהודה', שהוכר על-ידי השלטונות כארגון לפעילות תרבותית בלבד.¹

חייילים העבריים, שרובם היו חילוניים, ביקרו גם במועדון 'בן יהודה', נפגשו עם נוער והשפיעו עליו. באוגוסט 1943 הצטרפו אליהם ווילו כץ ויאיר דואר, שני שליחים, יוצאי יחבר הקבוצות.² השניים נשלחו על-ידי המוסד לעלייה ב' והסוכנות היהודית לפעילות בתחומי חינוך, ארגון, הגנה והעפלה. קשיים שונים, ובעיקר התנגדות המימשל הבריטי לפעילות ציונית ולארגון הגנה והעפלה, מנעו מהם לבצע את משימותיהם, למעט בתחום החינוכי. בסתו 1943 הם ייסדו, במסגרת 'בן יהודה', תנועת נוער, שנקראה: 'תנועת הנוער הציוני', ובראשית 1944 טייעו לייסד מסגרת לארגון 'החלוץ'.³

החייילים וחשליחים זכו לתמיכתם של מנהיגי 'בן יהודה', אולם היתה זו תמיכה מסוייגת, שלוותה בפיקוח על פעילות מסגרות הנוער, ואף, במידה מסויימת, חערמת קשיים על דרך התפתחותן. נראה, כי בצד רצונם בהתפתחות של ציונות חלוצית בארגונם חששו הם מפגיעה באופיו הדתי של הנוער המקומי.⁴ בפברואר 1944 הגיע נפתלי בר גיורא לטריפולי. הוא בישר להם על קיומה של התיישבות דתית חלוצית הנכונה לקלוט את צעיריהם. היתה זו בשורה בעיתה ומנהיגי 'בן יהודה' נענו לה ברצון.⁵

שני אישים הנהיגו את 'בן יהודה' והם: ציון שאול אדאדי, ומשנת 1944 יעקוב פרגיון. בלטה יותר השפעתו של פרגיון, ששימש בתפקידים חשובים בועד הקהילה, הוסמך על-ידי

¹ ביטוי ליחס המימשל הבריטי לציונות בטריפולי, ראה: פליצה, יהודים, עמ' 217, 242; על ארגון 'בן יהודה', ראה: לעיל, עמ' 22.

² יחבר הקבוצות, היה איגוד ארצי של הקבוצות. הוקם בכינוס בבית אלפא בשנת 1925. היישובים הראשונים בארץ, דגניה א' וב', כנרת ועוד נמנו עמו. נטייתו היתה למפא"י.

³ ראה להלן, עמ' 66, 79-80.

⁴ נ' [בר גיורא] אל חיי [ראשית 1944], אהקבה"ד, 49-292; יששכר, ללא נמען, נתקבל ב-20 באפריל 1944, אות"ה 14/1; דואר, טמן, עמ' 57, 69; עדות מימון, טא"פ, יריב [י' דואר], דו"ח מפעולת טריפולי [קיץ 1944], אצ"מ, S. 1984.

⁵ נ' [בר גיורא] אל חיי [ראשית 1944], אהקבה"ד, 49-292; על חששות דואר מהתפתחות זו, ראה: יריב [י' דואר] לזמר [י' כץ], 2 במרץ 1944, אות"ה, 14/1.

המוסדות הציוניים בירושלים לשמש כנציגם בטריפולי ועמד בראש ועדת העלייה המקומית.⁶ עם ראש 'בן יהודה' פעלה הנהגה ובה האישים: עמישדי גואטה, ממייסדי הארגון ובית הספר 'התקווה',⁷ אברהם נחום סמבירה מתשובי הקהילה, ציון נמני מעשירי המקום, יוסף מימון, יי בוכובה ואחרים. חברי ההנהגה באו מן השכבה הבינונית בדרך כלל, ועסקו לפרנסתם במסחר, פקידות וחינוך. ארגון 'בן יהודה' הקיף כשמונה מאות איש, ורבים יותר השתתפו בפעילותו. אוכלוסיתו כללה צעירים ומבוגרים, רובם מהשכבה הבינונית נמוכה, שהתגוררו בגטו היהודי ובקרבתו, וכולם שומרי מצוות. 'בן יהודה', שנקרא גם 'ארגון למען התרבות העברית בטריפוליטניה', היה ארגון דתי וציוני, ששאף ופעל להפצת התרבות העברית הלאומית. מלבד שיעורים ללימוד הלשון העברית וצינונות התקיימו גם שיעורים תורניים, מסיבות עונג שבת, והועלו מחזות עם מוטיבים לאומיים וחלוציים. מחזות אלה שימשו למן שנות השלושים מנוף להפצת הלשון העברית ולטיפוח חרגש הלאומי והחלוצי בטריפולי ובערי השדה.⁸

הפעילות החינוכית תרבותית של 'בן יהודה' היתה בשנת 1945 בשיאה עד לקטיעתה במאורעות הדמים בנובמבר אותה שנה. בשנים 1944-1945 גברו נטיות לאומניות ופאן-איסלמיות בחוגים ערביים בטריפולי, שנאבקו לעצמאות ארצם. בשנת 1945 הורע גם מצבה הכלכלי של אוכלוסייה ערבית רחבה בטריפולי. על רקע זה ועל רקע התגברות הפעילות הציונית בטריפולי והחרפת הסכסוך הישראלי ערבי בארץ-ישראל, פרצו פרעות ביהודים. בימים 4-7 בנובמבר, המוני ערבים מוסתים פרעו ביהודי טריפולי וכפרים בטריפוליטאניה. כמאה ושלושים יהודים נרצחו ורבים אחרים נפצעו. בתים, חנויות ומחסנים נשדדו וחוצתו. חמישה בתי כנסת חוללו. המימשל הבריטי גילה רשלנות, ואולי מכוונת.

המאורעות חשפו את אכזריותם של ערביי טריפולי ואת עוינותו של המימשל הבריטי כלפי היהודים. אלה ערערו את אושיות קיומה הפיסי והבטחוני של הקהילה היהודית

⁶ פרטים על צי שאול אדאדי, ראה: זוארץ, יהדות, עמ' 154; אגרת, 6, ניסן תשס"ו, עמ' 7; אגרת, 2, י"א בניסן תשס"ו, עמ' 4-5; על "פרניון, ראה: בר גורא, דפים, עמ' 123; מכתב ליוסף, כנראה מן עמ', 12 ביולי 1943, אצ"מ, S₂/1984; אי דובקין ל"י פרניון, 31 באוקטובר 1945, אצ"מ, S₂/1791; זכרון דברים משיחה עם החייל "זלצברג, 4 במארס 1945, אצ"מ, S₂/1396; פרטים על שניהם, ראה: עדות קי לוי, שא"פ.

⁷ זוארץ, יהדות, עמ' 144, 145; מכתב ליוסף, כנראה מן עמ', 12 ביולי 1943, אצ"מ, S₂/1984.

⁸ על הארגון והנהגתו, ראה: מכתב "בוכובה למדור הדת, ח' בכסלו תשי"ח, אצ"מ, S₂/1068; "סחסי, מזכר 'בן יהודה', למחלקת הארגון, 19 באפריל 1945, אצ"מ, S₂/792; יריב זומיר לבן יהודה ויוסיפון, 4 באוקטובר 1943, את"י 19/1; עמישדי, חוברת, עמ' 6; זכרון דברים שיחות שהתקיימו עם ה' זלצברג בתאריכים: 4 במארס 1945 ו-6 במארס 1946, אצ"מ, S₂/1396; יריב, יחידת מפעלות טריפולי [קץ 1944], אצ"מ, S₂/1984; מזכרות 'בן יהודה' למחלקה לענייני העוור, כ"ח באדר תשי"ד, אצ"מ, S₂/1068; 'חינוך, כסלו תשי"ח.

בלוב. התחזקו בה שתי מגמות שונות: פיוס הגורם הערבי, מתד גיסא, והתחזקות המגמה הציונית, מאידך גיסא. לאחר המאורעות התחדשה פעילות ארגון 'בן יהודה', אך בפתות אינטנסיביות. נראה, כי הגורמים לכך היו: קשיים כלכליים, בפרט על רקע התרוששות יהודים רבים בעקבות המאורעות, וחשש מתגובות עוינות של הערבים ושל הממשל הבריטי, שהחמיר את פיקוחו על הפעילות הציונית.⁹

לארגון 'בן יהודה' נודעה חשיבות במישור הכלל ציוני בטרופולי. מדיניות הממשל הבריטי כלפי הציונות לא אפשרה קיומן של בחירות ציוניות והקמתו של ארגון ציוני מרכזי. ציוני טריפולי לא השתתפו גם בקונגרס הציוני הכ"ב. המוסדות הציוניים בירושלים מינו את שאולינו נחום, יהודי מקומי, כמורשה התנועה הציונית בטרופולי. משנת 1946 פעל שם 'ועד ציוני' ובו נציגי ארגונים מקומיים.¹⁰ פעילות המורשה והועד היתה חלשה. הפעילות הציונית העיקרית בוצעה על-ידי ארגון 'בן יהודה'. למעשה, הוא תפס את מקומה של החסתדרות הציונית בטרופולי. מעמדו של 'בן יהודה' הלך והתחזק בציבור המקומי מכוח פעילותו הציונית בשנות השלושים והארבעים ומכוח פעילות מנהיגיו בממסד הקהילתי ובמערכות החינוך היהודית.¹¹ אופוזיציה ל'בן-יהודה' באה מתוגי מכביי, אך לא היה בה כדי לערער את מעמדו האיתן בציבור המקומי.¹² מעמדו וחשיבותו של 'בן יהודה' השפיעו על מקומה של התנועה הציונית הדתית הארצישראלית בטרופולי.

בר גיורא הצליח ליצור קשרים ולהעמיק את הזיקה בין מנהיגי ופעילי 'בן יהודה' ומקורביו לבין גורמי התנועה בארץ. מגמות פעילותו נמשכו גם לאחר שובו ארצה בקיץ 1944. חליפת המכתבים הרבה בין פעילים ציונים, בעיקר מ'בן יהודה' לבין המדור הדתי,

⁹ על הפרעות, תוצאותיהן ומשמעותן לפעילות הציונית, ראה: פליציה, יהודים, עמ' 219-235; זוארץ, יהדות, עמ' 172, 207-227; מכתב ב-ע (בן-עמ) לארץ, 4 במאי 1946, את"ה 14/4; מחניל ללא נמען, נתקבל ב-1 בדצמבר 1946, את"ה, 14/4; זכרון דברים' משיחה עם החייל זלצברגר, 6 במארס 1946, אצ"מ, S₂/1396.

¹⁰ זכרון דברים, שם. מכתב ליוסף כנראה מן עמ', 12 ביולי 1943, אצ"מ, S₂/1984; פליציה, יהודים, עמ' 217; דו"ח של הרב הצבאי ד"ר אי אורבך [1944], אצ"מ, S₂/1984.

¹¹ מחלקת הארגון לשי נחום, 22 במאי 1945, אצ"מ, S₂/792; זכרון דברים' משיחה עם החייל זלצברגר, 4 במארס 1945, אצ"מ, S₂/1396; זוארץ, יהדות, עמ' 165, 171, 175; מזכ"ר בן יהודה למחלקת הארגון, 25 באוקטובר 1943, אצ"מ, S₂/84; עי גואטה למדור הדתי, י"ב בניסן תשי"ו, אצ"מ, S₂/123; י"י מימון למדור הדתי, 1 במאי 1946, אצ"מ, S₂/123; מכתב ליוסף כנראה מן עמ', 12 ביולי 1943, אצ"מ, S₂/1984; אי זובקין ל"י פרגון, 31 באוקטובר 1945, אצ"מ, S₂/1791.

¹² ארגון מכביי נוסד בשנת 1920, שכן ברובע החדש של העיר ומעוזו היה מוקד לשכבה היהודית איטלקית האמידה והמשכילה יותר, ראה: י"י זוארץ, יהדות טריפוליטאניה, אחקבה"ד, 49-292; זוארץ, יהדות, עמ' 156-160; י"י טרוסי, מזכ"ר בן יהודה, למדור הדתי, עשרים בפברואר 1947, אצ"מ, S₂/123; ראה תמיכת אישים ממכביי במנהיגי ועד אופוזיציונים ל'בן יהודה' במכתב ר' מנאג'י למדור הדתי, 20 באוקטוסט 1947, אצ"מ, S₂/123.

הקיבוץ הדתי והברייה"ע לתנועת 'תורה ועבודה', והימצאותם של חלוצי טריפולי בקיבוץ הדתי באמצע שנות הארבעים, גרמו להשתרשות ערכי הציונות הדתית והחלוצית המודרנית באותם חוגים בטריפולי.¹³ החבורה הציונית הדתית, שפעלה בטריפולי, הוסיפה להתחזק בשנים 1947-1948 עם בואם ופעילותם של הרב הארצישראלי שלמה ילזו כרבה של טריפולי, ומשה אויערבך ובנו שמואל כשליחי המזרחי במערכת החינוך היהודית בטריפולי.¹⁴

משנת 1944 עמלו מנהיגי 'בן יהודה' להעמקת חדירתה של התנועה הציונית הדתית ולייצוב מאחזיה בציבור היהודי, ובעיקר בחוגי הנוער בטריפולי. באותה שעה פעלו גם לשירושן של מגמות והתארגנויות בעלות צביון ציוני חילוני בטריפולי.¹⁵ למרות זאת נמנעו מהגדרת 'בן יהודה' לתנועת 'הפועל המזרחי' או מייסוד תא לתנועה זו שם. נאמנים לשאיפה להגברת המאחד בקהילה פעלו לאי חדירתה של פוליטיזציה ארצישראלית לציבור המקומי, שכנראה לא הגיע לבשלות פוליטית. אולם נראה, כי שיקוליהם היו יותר סקטיים. הגדרה ל'הפועל המזרחי' עלולה היתה לאפשר התארגנות נגדית של תאי מפלגות ציוניות חילוניות בטריפולי, אפשרות שלמניעתה עמלו הם במרץ רב. זאת ועוד, בהעדר זהות פוליטית ארצישראלית סברו הם, כי יקל עליהם לזכות בסיוע מירבי מגורמים ציוניים ארצישראליים שונים ביישוב. שיקולים אלה התחזקו על רקע המציאות בה: ממילא רובו של הציבור המקומי נחה באופן טבעי אחרי מגמות ציוניות דתיות, אותם מצא בתנועה הציונית הדתית - בדרכה ובמעשיה בארץ.¹⁶ בעמדתם זו החזיקו פעילי 'בן יהודה' עד לראשיתה של העלייה הגדולה.

¹³ על תבורה זו נמסר גם האחת היהודית איטלקיות - לוצייה וקלרה לוי, ראה: עדות בר גיורא, ט"ז; קשרי פעילי בן יהודה עם התנועה בארץ, ראה בתולדות המכתבים הרבה מאמצע שנות הארבעים באצ"מ, תיקים S₂₂/23, S₂₂/1068; על מונטס לשלוח ב-1947 שני צירים מאירגונם כנציגי המזרחי וחקיילה בטריפולי לוועידה העולמית של המזרחי, ראה: מנרס שי ילזו למרכז העלמי של המזרחי, משנת 1947, גצ"ד, 31/1 תשי"ז; קשריהם עם החלוצים בקיבוץ הדתי, ראה לדוגמא: "י סרוסי לידודי דוד, ר"ח סיון תשי"ה, אי"פ - אי"ט; על העיסוק במשנתה של הציונות הדתית, ראה לדוגמא: עדות עמשידי גואטה בתוך: 'קהילות ישראל' בהוצאת תיכון מקיף דתי אור יהודה, עמ' 34.

¹⁴ על הרב שי ילזו ופעילותו החינוכית, ראה: כלפון, לנו, עמ' 112; הרב שי ילזו לקורץ, 2 בספטמבר 1946, אצ"מ, S₂₂/123; ראה דאגתו לשליחות דתית ציונית בקריפולי במכתבו לז' הקלאי, ועדת השליחות, 2 בספטמבר 1946, אצ"מ, S₂₂/1984; ש"אויערבך למדור הדתי, 12 במארס 1948, אצ"מ, S₂₂/123; על שליחי המזרחי, ראה להלן: עמ' 82.

¹⁵ ראה להלן: עמ' 77.

¹⁶ [ני בר גיורא] לחיי [ראשית 1944], אהקבה"ד, 292-49; "י סרוסי, מזכיר יבן יהודה, למדור הדתי, 20 בפברואר 1947, אצ"מ, S₂₂/123; 'בעצם המצב כאן הוא פשוט מאד ובריא מאד, אין כאן שאלת מפלגות וזרמים ואין כל הסכוכים המסתעפים מהם, כלנו פה יהודים דתיים נאמנים למסורת ונכספים לציון בלב ונפש', "י סרוסי, מזכיר יבן יהודה, למחלקת הארגון, 19 באפריל 1945, אצ"מ, S₂₂/792; "י מימון, תגובתו של יוסף מימון, 7 ביוני 1947, אי"פ - אי"ט.

ב. 'בן יהודה החלוץ' - ארגון חלוצי דתי

1. התפתחות בהשראת בר גיורא

לאחר ייסוד יתנועות הנוער הציוני, בלט העדר מסגרות חינוכיות לשכבות הבוגרות. בפעילות הכללית של 'בן יהודה', שהשתתפו בה המובגרים, לא היה משום מענה לאתגרים החינוכיים המיוחדים לגילם. מניע זה, בצד השאיפה להגביר את האוירה החלוצית במקום, הניעו את פעילי 'בן יהודה' לייסד מסגרות חלוציות לשכבה הבוגרת. ואכן בראשית 1944, לאחר דיונים בינם ובין ראשי יתנועות הנוער הציוני ו' דואר, הוקמה מסגרת חלוצית, שנקראה 'בן יהודה החלוץ' [להלן: 'החלוץ']¹⁷. בתקנון 'החלוץ' הוגדרו תכניו החינוכיים בדומה ל'החלוץ' האחיד, וכן נקבעו יתר סדריו. ב'החלוץ' נכללו יכל הצעירים והצעירות בגיל שמונה עשרה עד שלושים וחמש המתכוננים לעלייה ולהגשמה חלוצית.¹⁸ כשלושים בוגרים הצטרפו למסגרת החדשה, שהחלה פעילותה במקום, שהוקצב לה במועדון 'בן יהודה'. אולם עד מהרה נערמו קשיים שונים, בהם הסתייגות מצד 'בן יהודה', מחשש ש'החלוץ' יתפתח ברוח לא מסורתית. קשיים אלה מנעו את התפתחותו.¹⁸ שינוי בארגון החלוץ חל באביב אותה שנה עם בואו של בר גיורא לטריפולי ועם הקצאת סרטיפיקטים לעליית חלוצית ממנה. בניגוד לגישתו בתוניס, שצידדה ב'החלוץ' האחיד, פעל עתה בניגוד לה. שינוי זה בגישתו חל לאחר, שנוכח בתוניס ואחר כך גם בלוב, כי רובו של הציבור המקומי הנו דתי, החפץ בשמירה של הדת ומתנגד לרעיון 'החלוץ' האחיד. מכאן בא למסקנה, כי קביעת מסגרות חינוכיות ואופיין עבור הציבור היהודי בצפון אפריקה, צריכות להיקבע בהתאם לאופיו הדתי של ציבור זה ולא על-פי מפתח יחסי הכוחות בין התנועות הציוניות בארץ-ישראל. לדעתו, בחר ציבור זה במסגרות חינוכיות דתיות, ועל כן יש להפקיד את הפעולה החינוכית בידי התנועה הציונית הדתית הקרובה ביותר לרוחה המסורתית של יהדות המזרח. התנסותו האישית בנסיון להגשמת 'החלוץ' האחיד בתוניס חיזקה את דעתו, כי במסגרתו יטושטש החינוך הדתי. הוא גם השתכנע כי

¹⁷ ראה: דואר, יומן, עמ' 69-70; יתקנון בן יהודה החלוץ' [ראשית 1944] אהקבה"ד, 292-49.

¹⁸ על גורמים שונים, ראה: יריב לזמיר, 7 בינואר 1944, אות'ה, 14/1; יריב לזמיר, 24 בפברואר 1944, אות'ה, 14/1; ששכר, ללא נמשן, נתקבל ב-20 באפריל 1944, אות'ה, 14/1; יכל העסקנים במקום הם יהודים דתיים השומרים בקפדנות על הענינים האלה [...] וזאת העובדה שתנועה חלוצית לא חיתה, ראה: נ' [בר גיורא] אל חיי [ראשית 1944], אהקבה"ד, 292-49.

השותפים התנועתיים האחרים למסגרת 'החלוץ' האחד' פועלים מתוך אינטרסים תנועתיים מובהקים, כפי שתברנו השליחים בתוניס פעלו, לטענתו.¹⁹

שלילתו את 'החלוץ' האחד' עלתה בקנה אחד עם המגמה, שהסתמנה בחוגי התנועה בארץ, לפיה מסגרת זו אינה מתאימה לנוער בצפון אפריקה, כפי שלא התאימה לנוער באירופה, ועל כן נקראו שליחי התנועה לחדול מן הנסיונות להגשימה. בחוגי התנועה בארץ נשמעה גם הקריאה לתבוע, שענייני יהדות צפון אפריקה ייקבעו לא לפי כוחה הפוליטי של התנועה הציונית הדתית במוסדות הציוניים בירושלים, אלא לפי עוצמתו של הציבור הדתי בחברה היהודית הצפון אפריקאית.²⁰ משותרר מהתחייבותו המוקדמת לפעול לייסוד 'החלוץ' האחד' בתוניס ובחתיים לגישתו החדשה, השתית בר גיורא את כל פעילותו בטרופולי, בה מצא 'הווי דתי הכולל את כולם', על ערכי התנועה הציונית-הדתית, ובעיקר ערכי התיישבותה הדתית.²¹

בעוד דואר מתמקד בטיפוח 'תנועת הנוער הציוני', התמסר בר גיורא לארגונו ולביסוס של 'החלוץ'.²² ההדורים בין 'בן יהודה' ל'החלוץ' יושרו לאחר בירור והסכם, שהעניק לזו האחרונה אוטונומיה בפיקוח 'בן יהודה'. נקבע, כי נציג 'בן יהודה' יהיה נוכח בכל פעולות החלוץ.²³ במהרה הרחיב 'החלוץ' את שורותיו וכלל כמאה חברים, בתוכם קבוצת בנות, תופעה, שהיתה בבחינת 'חידוש בקהילה מסורתית קפדנית זו'. התרחבות זו נבעה מן השאיפה להשתחרר מכבלי הגלות ולחיות בארץ-ישראל, ונזונה מן המצוקה הכלכלית כמו גם מהשפעת הרעיונות הציוניים החלוציים. שאיפה זו באה לביטוי לראשונה ביסודו של 'חוג לארגון העלייה'²⁴ על-ידי חברי 'בן יהודה', שהמתינו להזדמנות מימושה.

באביב 1944 נודע, כי הוקצו עשרים סרטיפיקטים לעלייה מטריפולי, יוזה עורר סערה גדולה של התרגשות ושמחה בקרב צעירים רבים. במהלך הבחירה של המועמדים לעלייה נתברר, כי מימוש החזון של העלייה החלוצית עובר דרך תנועת 'החלוץ', שבידיה להכשיר

¹⁹ אני מתנגד העדפת הרצח הסייעני והחשבון הונכסיסי על פני הדאגה לפתרון אמת של כל השאלה. למעמים צריך להתנגד לתכניות לא רק משום שהן רעות אלא שאיננו בטוחים בכנות לזמן, נפתלי לוד, 5 באפריל 1944, אהקבה"ד, 49-292; נפתלי לוד, מ"ב בסיון תשי"ד, אהקבה"ד, 49-292; יששכר למשה-דוד, 18 בפברואר 1944, אות"ה, 14/1; עדות בר גיורא, ע"פ.

²⁰ טניבה, תשרי-חשון תשי"ה, גיליון ל"א-ל"ב, עמ' 14; ידיעות המזכירות 1139, מ"ב בסיון תשי"ד, עמ' 3.

²¹ נפתלי אל חיי, 5 באפריל 1944, אהקבה"ד, 49-292; נפתלי אל חיי (אביב 1944), אהקבה"ד, 49-292.

²² יששכר ליוסיפון-אלוד, טקבל ב-16 במארס 1944, אות"ה, 14/1; עדות מיטון, ע"פ.

²³ ראה: יזכרון דברים. (נקבע בין ועד החלוץ ועד בן יהודה בברור משותף), עניין זה מופיע בעמוד ששפתח בכותרת: 'לענתקה וקטון בן יהודה החלוץ' [ראשית 1944], אהקבה"ד, 49-292.

²⁴ דואר, יומן, עמ' 82.

את חבריה ולזכותם בסרטיפיקט. לפיכך רבים מהם הצטרפו למסגרתה.²⁵ חברי 'החלוץ' היו בדרך כלל בשנות תעשרים לחייהם, רובם חסרי הכשרה תנועתית מוקדמת, יוצאי המעמד הבינוני הנמוך ומטה, מן הרובע היהודי הישן ובקרבתו. שכבות אלה היו שרויות במצוקה כלכלית, אך מעוגנות היטב במסורת היהודית ומיוחדות בשורשיות חיבתן לארץ-ישראל ולציונות. שנות המלחמה, שחלפו ללא פעילות מוסדות החינוך בעיר, הטביעו חותם של רדידות רוחנית, תורנית וכללית על רוב הנוער המקומי. עם זאת נפוצה בתוכם ידיעת השפה העברית ופעם בקרבם רגש חם לציונות ולארץ-ישראל.²⁶

2. פעילות ארגונית, חינוכית ותרבותית

עם התארגנות החלוץ נעשו מעשים להביא לחתפתחותה בכמות ובאיכות. הסניף שבמועדון 'בן יהודה' גדל במספר חבריו. סניפים חדשים לא נפתחו בשל חוסר מדריכים והעדר תנאים פיסיים נאותים. בין המצטרפים ל'החלוץ' היתה גם קבוצת נוער משכיל מן החוג היהודי איטלקי שברובע החדש של העיר. הצטרפותה היתה בעיקר תוצאת השפעתה של ספרות ציונית, בפרט ספרו של פינסקר 'אוטואמנציפציה'. על החידוש שבכך נכתב ב'חיינו':

~~התוצאות-תעמולתנו בין החוגים הגבנה גם אחרי כל עמל, לא הגיעו כי אם~~

לאסוף פרוטות אחדות לקה"ל ולא יותר; אבל כיום המצב שונה לגמרי. השאיפה לעליה ולבנין הארץ תוססת בלבבות כל אחינו עשירים ואביונים, מכל הסוגים נוהרים אלינו בחורים ובחורות, צעירים וצעירות ומשתתפים לרעיונינו בלב ונפש, נדמה כאילו רוח חדשה נפח' בעצמות חיבשות האלה ותחיינה [...] דף חדש הוא זה בתולדות טריפולי, דף חדש מאוד.²⁷

²⁵ בר גיורא, דפים, עמ' 124; על ראשית העלייה הבלתי לגאלית מטריפולי, בסיוע החילים, ראה: שלו, מגלות, עמ' 33; יריב לזמיר, 2 במארס 1944, אח"ת, 14/1; משכר, סיכום מעולה, טבריה, אדר-תמוז תשי"ד, אצ"מ, S₂/1984; יריב, 'ידיח מפעולות טריפולי' [קץ 1944], אצ"מ, S₂/1984.

²⁶ דואר, יומן, עמ' 56; בר גיורא, דפים, עמ' 114, 116; ווארץ, יהדות, עמ' 171; יחזקאל שלנו ער וקשוב לכל מעולה כי הוא בעל רגש יהודי וציוני עמוק, ראה: שי נחום למחלקה לענייני הנוער, 13 במארס 1944, אצ"מ, S₂/1068; שי ילזו למדור הדוני, 2 בספטמבר 1946, אצ"מ, S₂/123.

²⁷ חיינו, שבט תשי"ה; יוסף לודז, ט"ו באדר תשי"ה, אי"פ - אי"ס; מסיבה זו נקראה קבוצתם קבוצת פינסקר.

אך היתה זו תופעה יוצאת דופן. בקיץ 1945 הקיפה 'החלוץ' כמאה וחמישים חברים
והברות, בארבע קבוצות: 'כרמל', 'יתבור', 'פינסקר' ו'מעפילים'. סדר גודל זה אפיין בדרך
כלל את 'החלוץ' בשלהי שנות הארבעים.²⁸

בראשיתה הונחה 'החלוץ' על-ידי השליחים. במהרה הוקם ועד הנהגה מקרב חבריה,
בראשות אליהו עזריה, שגם השתתף בהנהגת 'הנוער הציוני' ובלט במסירותו
לרעיון החלוצי. ועד זה פעל בשיתוף עם מועצת התנועה החלוצית [להלן: המועצה
החלוצית העליונה], שנוסדה באביב 1944 כגוף משותף ל'הנוער הציוני' ולארגון
'החלוץ'. בידי המועצה חופקדו ענייני החכשרה, העלייה החלוצית, הסמכות לייצג את
התנועות ולקבוע את סידור יחסיהן עם גופים שונים. במרוצת הזמן היתה המועצה לדוברת
מגמות 'החלוץ' ולמנהיגתה בפועל. עם חברי המועצה נמנו גם פעילים מרכזיים ב'בן
יהודה' ובאמצעותם כוונה מגמתה הרוחנית של 'החלוץ' ברוח ועד 'בן יהודה', כלומר ברוח
ערכי 'תורה ועבודה'.²⁹

הדרכת קבוצת 'החלוץ' היתה תחילה בידי השליחים, אך עם הזמן הוכשרו לכך חברים
מקומיים אחדים. כאשר שבו השליחים ארצה בקיץ 1944, נסתייעו המדריכים המקומיים
בחילים הארצישראליים, ששהו בסריפולי עד קיץ 1946, ובפעילים ציוניים, בעיקר מחוגי
'בן יהודה', שנרתמו להדרכת הנוער המקומי.³⁰ הפעילות החינוכית ב'החלוץ' היתה
מבוססת על תוכנית חינוכית שהיתוו השליחים. מטרתם הראשונית היתה העשרת
החברים בתכנים יהודיים וחלוציים ויעדה המרכזי היה הנחלת האידאל החלוצי. הפעילות
החינוכית, בהתאם לתקנון 'החלוץ', כללה הקניית השפה העברית, ידיעת הציונות,
תולדות ההתיישבות וחיישוב העברי, הכשרה חקלאית כיסוד לעבודה חקלאית והכשרה
ספורטיבית. חברי התנועה חונכו לערכים של אהבת העם והארץ, שאיפה לעלייה, חגשמה
חלוצית בקיבוץ, נכונות להגנה ולהעפלה וכן טיפוח תכונות וחרגלים חיוניים להגשמתם.
נאמן למגמתו החינוכית, פעל בר גיורא להעמקת ההכרה הדתית של החברים ולהחדרת
ערכי ההתיישבות הדתית לתפיסה הציונית המסורתית שלהם. הפעילות החינוכית כללה

²⁸ חברי 'ביכורים' למחלקת העלייה, 4 במאי 1945, אצ"מ, S₄/3847; מכתב ב-ע [בן-עמין] ל'כרמל', 4 במאי 1946, אצ"מ, 14/4; ראה גם להלן, עמ' 78.

²⁹ יריב, חייית 'מפעלות סריפולי' [קיץ 1944], אצ"מ, S₄/1984; 'תקנון מועצת התנועה החלוצית', סיוון תשי"ד, אחקבה"ד, 49-292; מועצה זו נקראה גם: 'המועצה החלוצית העליונה שעל יד בן יהודה'.

³⁰ היחידות העבריות האחרונות פורקו ביולי 1946, ראה: גלבר, תולדות, עמ' 297; אחד המדריכים החשובים ב'החלוץ' עד נובמבר 1945 היה אליהו עזריה. בין פעילי 'בן יהודה' בלטר בתחום זה: יוסף מימון, עמטשדי גואטה, יעקוב פרנץ, לצייה לוי ואחרים.

שיעורים, הרצאות, פעולות ומסיבות עונג שבת, שבהן נהגו להקריא ידיעות מן העיתונות העברית הארצישראלית. אירועים מיוחדים נתקיימו בחגים ובימי ויכרון לאומיים.³¹ לרשות החברים והמדריכים עמדה ספרייה חינוכית במועדון 'בן יהודה', שנתווספו לה מאות ספרים, חוברות ועיתונים בנושאים יהודיים ובמיוחד ציוניים, שהגיעו מן הארץ. הצטיין בכך המדור הדתי, שהירבה לשלוח ספרות תורנית וספרות ציונית דתית.³² באביב 1944 החל להופיע בטריפולי הירחון 'חיינו',³³ ביטאון 'החלוץ' ו'בן יהודה'. פורסמו בו ידיעות על שתי תנועות אלה וכן על ההכשרה החקלאית והקיבוץ הדתי לצד תיאורים מהמגזר הציוני דתי בארץ ומהיישוב בכללו.³⁴ כן הופיעו בו סקירות מתולדות ישראל והציונות. הביטאון יצא לאור ובו מאמרים וידיעות בעברית, בערבית ובאיטלקית וזכה להערכה רבה בקרב חברי התנועה והציבור היהודי המקומי. חשיבותו נבעה מהיותו מכשיר חינוכי מלכד ומחשראתו החלוצית, ואילו חסרונותיו נבעו בעיקר ממיעוט השתתפותם של חברים מן השורה בו, ומהעדר גירויים רעיוניים ומתח אידיאולוגי במה, שפורסם בו.

לאחר שוב השליחים ארצה הופיעו קשיים בהתפתחות 'החלוץ'. הפעילות החינוכית בו נתלשה, והיא נתרדדה בגלל העדר מחזיגים רוחניים בעלי שיעור קומה. קדיאותיה של הנהגת 'החלוץ' למוסדות היישוב, לשלוח אליה שליחים, לא נענו. בתנועה החלו להופיע ניצנים של קיטוב מגמות בין מינוט, שדגל בהגשמה בקיבוץ המאוחד, ובין הרוב, שדבק בכיוון המרכזי, שהוביל לחיים דתיים בקיבוץ הדתי.³⁵ מתיחות זו, אף שהיתה עדיין חלשה וסמויה, הוסיפה להחלשת התנועה. על קשיים אלה נוספה החמתנה הממושכת לסרטיפיקטים, שאיתרו להגיע והוקצו בכמות מצומצמת, וגרמה לרפיון.

קשיים אלו היו עלולים לפורר את 'החלוץ', אילולי העידוד הרב, ששאבו חברי התנועה מקשריהם עם הארץ, במיוחד קשריהם עם בר גיורא וחבריהם, שעלו בינתיים לשדה

³¹ על הפעילות החינוכית ותכניה, ראה: דאר, לומן, עמ' 56, 70, 72; בר גיורא, דפים, עמ' 114. זוארץ, יהדות, עמ' 257; טריפולי, דברים מסרנעט בלומברג, ללא תאריך, אצ"מ, S/1984; יששכר, סיכום פעולה טבריה, אדר-תמוז תשי"ד, אצ"מ, S/1984; גיב, ידויה מפעולות טריפולי [קץ 1944], אצ"מ, S/1984; עדות קי לוי, שא"פ, עדות בר גיורא, שא"פ.

³² ראה לדוגמא: קורץ לעפתי, 10 באוקטובר 1944, אצ"מ, S₂/1068; חביב למזור הדתי, 9 באפריל 1946, אצ"מ, S₂/123.

³³ חיינו, כשם ביטאון בחי"ד באנגליה. עורך החוברת הראשונה, שנקראה יחרותנו, היה בר גיורא. הביטאון הופיע עד סוף 1945.

³⁴ בענין זה, ראה: דוד לוסף ולחברים, זי בשבט תשי"ה, אי"פ - אי"ס, ח' סרוסי לדוד, סי"ז באדר תשי"ה, שם; גי בוכבזה לדוד, ריח ניסן תשי"ה, אצ"מ, S/3847.

³⁵ על ניצני קיטוב, ראה להלן, עמ' 74.

אליהו. מכתבי עידוד והדרכה נשלחו אליהם ממוסדות היישוב, בפרט מן המדור הדתי שגם הזין אותם במסרים חלוציים דתיים.³⁶ לקשרים אלה נתווספו גורמי עידוד אחרים, כמו ההכשרה החקלאית, שנזון בה להלן, וגרעין 'ביכורים' שסייעו לליכוד 'החלוץ' והפיתו בו רוח חיים. גרעין 'ביכורים' נוסד בטריפולי, במסגרת 'החלוץ', ערב חג השבועות תש"ד. בקיץ אותה שנה עלו ראשוני חבריו, תמישה במספר, לקיבוץ הדתי שדה אליהו. לאחר קליטתם המוצלחת הצטרפו אליהם יתר חברי הגרעין. כעבור מספר תודשים הגרעין התפורר וחבריו עזבו את הקיבוץ הדתי.³⁷

3. ההכשרה החלוצית הדתית בטריפולי

הכשרה חקלאית היתה החלק השני של הפעילות החינוכית, שתכליתה להשריש את האידיאל החלוצי בלב חברי התנועה במסגרת של מעין דגם זעיר של קיבוץ ישראלי, כפי שהיה מקובל בתנועת 'החלוץ' בארצות שונות.³⁸ היה צורך להקנות לנוער בטריפולי הרגלים של חיי עבודה חקלאית ושיתוף, שחיו זרים לרוחנו, וכן מידות חלוציות.³⁹ ההכשרה החקלאית בטריפולי היתה אפוא צורך חינוכי מרכזי, והיא אף שימשה כמסגרת מבחן למידות התאמתם של מועמדי העלייה החלוצית. מניע נוסף להקמת ההכשרה החקלאית צמח מצורך סוציאלי-מקומי: שכן אחידים-ממייסדיה-ציפו-כי-היא-תשמש כמוסד להקניית מקצוע, שיתרום לפתרון מצוקתם של צעירים מקומיים חסרי תעסוקה ופרנסה, שמספרם נתרבה בשל השפל הכלכלי שפקד את טריפולי.⁴⁰

ראיית ההכשרה החקלאית כאבן שואבת להתיישבות הקיבוצית הניעה את השליחים, ובפרט את בר גיורא, לפעול להקמתה.⁴¹ במהרה גויסו פעילים מקומיים, ובראשם יוסף מימון, שתרמו, התרימו ושכרו חווה חקלאית ליד הכפר זאווייה, כארבעים ק"מ

³⁶ על השפעתה המזיקה של התמנה לסרטיפיקטים, ראה לדוגמא: תנועת 'החלוץ' למחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, "בסיון תשי"ה, אהקבה"ד, 292-49; על קשרי מכתבים בין החברים בטריפולי לחברים בשדה אליהו, ראה: מכתבים משנים תשי"ד-תשי"ה, אי"פ - אי"ס; על קשרים בין חמדור הדתי לפעילים ציוניים וחברי התנועה החלוצית בטריפולי, ראה במכתבים רבים באצ"מ, תיקים S₃₂/124, S₃₂/1068.

³⁷ השם 'ביכורים' ניתן להם בשל ראשונותם, לאמור, מראשית פרי התנועה החלוצית בטריפולי, וכן על שם סמיכות יציאתם להכשרה מיד לאחר חג השבועות, חג הביכורים. עלייתם של חברי ביכורים תיחזן בהמשך, ראה: להלן, עמ' 117, 123.

³⁸ ראה לדוגמא: אופנהיים, חיטוך, עמ' 279-294; אוטיקר, החלץ, עמ' 73-85.

³⁹ על תומעת ההלחבות היתר והנכונות לעשייה רבה, שנתחלפו במהירות לאדישות וחוסר מעש, ראה, לדוגמא: 'מכתב מטריפולי, [קלרה ולוצייה לוג, אל חיל ארץ ישראל] מעבדת ברנר, 10 בינוי 1944, את"ה, 14/1, דואר, יומן, עמ' 56-55.

⁴⁰ 'משכר, ללא נמען, טקבל ב-20 באפריל 1944, את"ה, 14/1; "פרגון לז"ר א' לזיטרנד, 17 באפריל 1945 ולז"ר בנשלים, 22 באפריל 1945, אצ"מ, S₃₂/1068.

⁴¹ ריב לזמיר, 2 במארס 1944, את"ה, 14/1; נפתלי אל ח"י, [אביב 1944], אהקבה"ד, 292-49; עדות מימון, ט"פ.

מסריפולי. ההכשרה נפתחה מיד לאחר חג השבועות תשי"ד עם בוא שבעה מחברי 'החלוץ' לחווה. השבעה היוו את ראשית הגרעין התלוצי מסריפוליטאניה, 'ביכורים'.⁴² המעבר להכשרה החקלאית חולל מחפכה בחיי החברים, שנתבעו להינתק מחיי הבטלה בעיר ולחסתגל לחיי עמל ויגיע כפיים בתווה מרוחקת, וכן לאמץ לעצמם ערכים של עזרה הדדית וחיי שיתוף, שלא היו מורגלים בהם. חלק מן החברים יצאו להכשרה תוך כדי עימות עם משפחותיהם.⁴³

חיי ההכשרה אורגנו על-פי תקנון, שהושתת על עקרונות של עבודה, שיתוף, שוויון, משמעת ואורח חיים דתי. החברים נצטוו על משמעת נוקשה, שפגעה במידת מה בחרות הפרט. בתקנון ניכרת שאיפה לארגן את חיי ההכשרה במעין קיבוץ ישראלי זעיר תוך מודעות לחסרונות הנוער חטריפוליטאני, שחייבו לקיים מסגרת נוקשה.⁴⁴ ההכשרה הונהגה על ידי ועד בראשות עזריה. חוועד היה כפוף למעשה ליוסף מימון, נציג יבן יהודה והאיש החזק במועצה החלוצית העליונה.

חסתגלות החברים לחיי ההכשרה היתה מחירה, כנאמר ביחינו:

חברינו בהכשרה כבר עברו מתקופת החניכים לתקופת הפועלים. הם ידעו אמנם מה שעליהם לעשות, את הדרך למטרה כבר סללו להם ועיניהם עכשוו כלות לחשגת הפרי העקרי שבשבילו התגייסו. הכוסף לבית אבא כבר עבר מלבם [...] מחזה העיר חיפה, חברת החברים, השעשועים, הטיולים, שפת היס, כל זה אינו מעניין אותם. בשבילם העולם כולו וטובו הגדול הוא שם.⁴⁵

לחיי העבודה נתלוותה פעילות רוחנית וחברתית. בחשראת בר גיורא, שררה אווירה ארצישראלית, ונידון הרעיון לגבש גרעין התיישבות במסגרת הקיבוץ הדתי.⁴⁶ בסתיו תשי"ה גדל מספר החברים לארבעה עשר, בהם אשת אחד החברים. המאמצים לצרף חלוצות נוספות להכשרה ולגרעין ביכורים לא עלו יפה. החיים החדשים בהכשרה נקטעו,

⁴² יי מימון, יתגובתו של יוסף מימון, 7 ביוני 1947, אי"פ - אי"פ; פליציה, יהודים, עמ' 255, הערה 12; יששכר, יסיכום פעולה טבריה, אדר - תמוז תשי"ד, אי"פ, S/1984; הונועה הנמיקה מוליס מיוחדים לרגל המאורע וממכירתם נתעשרה קופת ההכשרה, ראה: סונועת 'החלוץ' למחלקת הכלייה של הסוכנות היהודית, ללא תאריך, אהקבה"ד, 49-292.

⁴³ איצוריה כנראה לדואר, ד' באלול תשי"ה, אי"פ, S/1984.

⁴⁴ תקנון חות ההכשרה, ללא תאריך, אהקבה"ד, 49-292.

⁴⁵ חינו, אב תשי"ד; 'החברים עובדים במרץ והתלהבות יוצאת מן הכלל נזכרים בארץ-ישראל ומשותחים על זה שעות שלמות', חינו, תמוז תשי"ד, ראת שם גם על החווי בהכשרה.

⁴⁶ זוארץ, יהדות, עמ' 259; עדות בר גיורא, שא"פ; עדות מימון, שא"פ.

כאשר נדרשו חבריה במפתיע לעזוב את החווה. הסיבה לכך אינה ברורה דיה. ייתכן, כי הופעל לחץ על בעליה, היהודי יוסף חביב, מצד גורמים בקהילה, שחששו מתגובה עוינת של ערבים, שהתנגדו לפעילותה של הכשרה ציונית. בינואר 1945 שבו חברי ההכשרה במפח נפש לטריפולי.⁴⁷

כדי לחדש את ההכשרה החקלאית שוב התלכדו פעילים ציוניים מקומיים, והוקמה חברת 'המכשיר' בהנהגת יוסף מימון, שפעלה לגיוס תרומות.⁴⁸ כאשר הושגו האמצעים הדרושים לכך, נחכרה חווה איטלקית ליד הכפר קולינה ורדה במרחק כעשרה ק"מ מטריפולי. החווה היתה גדולה, ובה ענפים חקלאיים מגוונים, והתאימה לצרכי ההכשרה. הידיעות על הצלחת החברים בהכשרה הקודמת והשמועות על היקלטותם של ראשוני 'ביכורים' בשדה אליהו עוררו גל של תסיסה יעם זה חתלקחה שאיפה להצטרף להכשרה יוצאת מן הכלל אשר כמותה עוד לא היתה.⁴⁹

בשלב ראשון יצאו לחווה בטי"ו בשבט תשי"ה חברי ההכשרה הקודמת בלבד. שמחת חידוש ההכשרה נשתלבה בשמחת הכנסת ספר תורה לחווה, שהשתתפו בה אנשי הקהילה ונוער רב. יאתה לא תוכל לשער כמה גדולה היתה השמחה. אחרי שבע ההגבות [של ספר התורה], יצאנו כולנו למגדול ועד קטן בהורה סוערת שנמשכה יותר משלשים רגע⁵⁰ - כתב אחד החברים: שבועיים אחד כך יצאו להכשרה שבעה חברים נוספים, מן הנוער המשכיל, וחצטרפותם עשתה ירושם חזק מאוד בכל טריפולי.⁵¹ בכך גדל מספר החברים בהכשרה לעשרים ואחד.

העצמאות בניהול משק החווה, שלא כמו בחווה הקודמת, העניקה לחברים סיפוק רב. בהכשרה שררו אורח חיים של עבודה ושאיפת לקירבה אל הטבע ואל ארץ-ישראל.⁵² דומה היה, כי החברים מתקדמים בהשגת מטרתם. אולם, למעשה, פקד משבר כספי את ההכשרה. בהעדר מדרין חקלאי לא הוקנתה הכשרה מקצועית נאותה לחברי ההכשרה.

⁴⁷ "סדוסי לדה, ט"ו באדר תשי"ה, א"פ - א"י; זוארץ, יהדות, עמ' 259.

⁴⁸ כספי התרומות באו מאישים בקהילה, בפרט מציון נמל, ומגופים מקומיים, בהם ויצ"ל ומכבי"כ. סייע מעט הגיע גם מן הסוכנות היהודית, ראה: א' סדוסי לתברי 'ביכורים' בשדה אליהו, ללא תאריך, אהקבה"ד, 292-49; 'ישכר, יסבס פעולה טבריה; אדר - תמוז תשי"ד, אצ"מ, S₂/1984.

⁴⁹ "סדוסי לדה, ר"ם סיון תשי"ה ור"ב תשי"ה, א"פ - א"י; פרטים על החווה, ראה: "מימון להנהלת ההסתדרות הציונית ולמדור הדתי, "באדר תשי"ה, אצ"מ, S₂/1068.

⁵⁰ אברהם כנראה ל"י דואר, 28 בפברואר 1945, אצ"מ, S₂/1068.

⁵¹ "מימון להנהלת ההסתדרות הציונית ולמדור הדתי, "באדר תשי"ה, אצ"מ, S₂/1068; חייט, תמוז תשי"ה.

⁵² ראה, לדוגמא: חייט, המזכירות, 22/251, 15 במאי 1943, עמ' 3.

הפעילות הרוחנית היתה מצומצמת, ובאין שליחים התבססה על החברים בלבד.³³ בנסיבות אלו היה קשה להעמיק את התינוך החלוצי בהכשרה, ולפתח בה פעילות תנועתית יסודית.

במרוצת הזמן ניכרו סימני קיטוב בתפיסת היעד התנועתית של החברים בהכשרה. עזריה, שזגל בהגשמה במסגרת הקיבוץ המאוחד ושהתרחק מן המסורת, ניסה, כנראה, להשפיע ברוח זו על חברי ההכשרה.³⁴ התופעה חדאיגה את המועצה החלוצית העליונה, שחתרה להגשמה במסגרת הקיבוץ הדתי. לא מעט חברים קיימו אורח-חיים דתי, בעיקר מכוחם של הרגל ושל סביבה מסורתית קפדנית, ופחות מתוך הכרה דתית שיטתית ומעמיקה. זאת ועוד: הידיעות על אפשרות להקים קיבוץ דתי במסגרת הקיבוץ המאוחד היו עלולות, לדעת חברי המועצה, לשחק לידי עזריה ולידי חבריו לשיטח. על כן נחלצו חברים אלה בסיועם של בר גיורא וחברי 'ביכורים' בשדה אליהו, לצמצם את השפעת עזריה וחבריו, ואכן עלה בידיהם לנתב את ההכשרה אל הקיבוץ הדתי ולטפח בקרב רוב חבריה את השאיפה לחצרוף לשדה אליהו.³⁵

ההכשרה החקלאית עשתה לה שם בטריפולי. חבריה הושגו לבילויניים ולעתים הפריזו בחשיבות שייחסו לה. תלמידים ונוער הרבו לבקר בהכשרה, וזו הגבירה את זיקתם לרעיון החלוצי ולארץ-ישראל, ואף העניקה להם תחושת גאווה וביטחון עצמי. גם פעילי 'בן יהודה', שזקפו לזכותם את מפעל ההכשרה, היו שבעי רצון מהתפתחותה, ובעיקר מן המימד החלוצי, שהעניקה לארגונם.³⁶

³³ על קשיי ההכשרה, ראה לדוגמה: "פריזון לז"ר אי לויטרוב, 17 באפריל 1945 ולז"ר במשלים, 22 באפריל 1945, אצ"מ, S₃₂/1068; "מימון למזרח הדתי, כיו בתשרי תשי"ה, אצ"מ, S₃₂/1068; סיכום שיתח מפי סרגנט בלומברג, 21 באפריל 1945, אצ"מ, S₃₂/1984; ראה גם תיאור ההכשרה וחבריה מאת חייל ארצישראלי שביקר בה: 'הצגתי בברורים האלה והשבתי: איה רדיפת הכסף והמסחריות הגלותית? איה אותם יהודי צפון אפריקה הערבים למחצה? סוף עמדו לפנינו בתורים שתומי עור, לבושי בגד עבודה אשר דמו בכל לעובדי האדמה בארצנו, דקלים, גל סיון, י"ז באדר תשי"ה, עמ' 1, אצ"מ, 6536-ע.

³⁴ על מצבתו ופעילותו של עזריה, ראה לדוגמה: יריב לזמיר, 2 במארס 1944, את"ה, 14/1; מכתבי "סרוסי לז"ר, ר"ה סינן תשי"ה וחי' באב תשי"ה, אי"פ - אי"ס.

³⁵ מכתבי "סרוסי לז"ר, חי' באב תשי"ה וגי' באבול תשי"ה, אי"פ - אי"ס; 'הבעיה הרוחנית הולכת ונפתרת ומעט חברים חזרו מטענות ושוכנעו לעמדתו התקיפה, ראה: "מימון למזרח הדתי, כיו בתשרי תשי"ה, אצ"מ, S₃₂/1068; 'רצונם הכביר עץ בהם כח וחזקה לעמוד נגד כל אבני הנגף והתמסרותם לרעיון התורה והעבודה הלכה הלך והתגבר מיום ליום [...] ותקוות גדולה שגם בבוא ארצה ילך בכוננו, כוון התורה והעבודה, ראה: חי"ע, סינן תשי"ה.

³⁶ יאכן ברור לנו עכשיו שאין כל יסוד לדאגתו שאולי בתורינו לא יוכלו להסתגל לחיי האכר [...] העובדה היא שחברינו ידעו ויכלו לעשות כמו שאר אחינו בכל מקום, שהם ולכן בטוחים אנו, שהתומר היצא מתחת ידנו הוא מעבד כראוי, ראה: חי"ע, סינן תשי"ה; השוואת חברי ההכשרה לבילויניים, ראה לדוגמה: אי סרוסי לחברי 'ביכורים' בשדה אליהו, ללא תאריך, אהקבה"ד, 49-292; עוד על חשיבותה ומקומה של ההכשרה במיוחד בקרב הנוער, ראה: ניצנים, גל' 4, תמוז תשי"ה; חי"ע, גליונות אב תשי"ד, תמוז תשי"ה; אברהם לחברי 'ביכורים' בשדה אליהו, 22 באוקטובר 1944, אהקבה"ד, 49-292; יוסף לאהרן, ב' באדר תשי"ה, אצ"מ, S₃₂/1984.

המזרחי.⁷³ הקיבוץ הדתי אף הוא הביע שאיפתו לקלוט את חברי החלוץ בשורותיו: 'אנו מוכנים לפעול לפי מיטב יכולתנו עבור התנועה בטריפולי [...] "יותר ממה שהעגל רוצה לינוק, הפרה רוצה להניק" [...] לא נשכח את תנועתכם שאנו יודעים יפה להעריך את תשיבותה. שליחנו יבוא גם אל גולתכם ובע"ה יקבצכם אל מחנונו'.⁷⁴ זיקת החלוץ לקיבוץ הדתי עתידה להתחזק לקראת העלייה בהמון מלוב, כאשר החלוץ הגדיר את עצמו: 'ברית תלוצים דתיים של תורה ועבודה' והצטרף להסתדרות יהפועל המזרחי.⁷⁵

ג. ארגוני נוער ומגמות ציוניות דתיות בטריפולי זלייתן וכומס

ארבעה ארגוני נוער ציוני פעלו בטריפולי בשלהי שנות הארבעים. בארגונים אלה השתרשו מגמות התנועה הציונית הדתית עד שבראשית 1949 התמזגו הם בתנועת בני עקיבא של יהפועל המזרחי.⁷⁶ ראשון להם היתה 'תנועת הנוער הציוני', שנוסדה בחורף 1943 ופעלה כתנועת נוער ארצישראלית. אוכלוסיתה מנתה כמאה וחמישים תניכים ותניכות, שבאו מן השכבות העממיות בדרך כלל, והתאפיינה ברדידות השכלתית כללית ותורנית, אך ברגש עמוק לדת ובזיקה חזקה לציון. פעילותה החינוכית הושתתה על ערכים עבריים לאומיים וערכי ההתיישבות החלוצית המשותפים לכל התנועות ההתיישבותיות הארצישראליות. פעילותה הפנימית ובמסגרת הקהילתית הקנו לה השפעה בחוגי הנוער ויוקרה בציבור המקומי.⁷⁷

תניכי התנועה, מקום פעילותה - מועדון 'בן יהודה' וסביבתה הקהילתית היו דתיים. גם אופיה הכללי של תנועת הנוער הציוני היה דתי.⁷⁸ אולם בהשפעת תיילים עבריים ושליחי המגזר ההתיישבותי החילוני ניכרו בה סממני תינוך, שלא עלו בקנה אחד עם החינוך הדתי. מדריכים אחדים בה דבקו בדרכו של דואר, נסחפו לתהליך חילון ופיתחו

⁷³ לא יתכן מפעל התיישבות טריפוליטניה אם לא על רקע דתי [...] אין אנו רואים אף נוכל לבצע שאיפתנו וצרכנו הציוני הזה בזאתחלת התיישבות טריפוליטנית בלי להסתמך לכל הפחות בהתחלה על המזרחי, ראה: המועצה החלוצית העליונה לא אלמלית, כ"ט בטבת תשי"ז, א"פ - א"י.

⁷⁴ מזכירות הקיבוץ הדתי להנהגת המועצה החלוצית העליונה, 12 במארץ 1947, אצ"מ, S₃₂/123.

⁷⁵ ראה: 'הצהרה', ט' בשבט תשי"ט, א"פ - א"י.

⁷⁶ ראה לחלו, עמ' 156-157.

⁷⁷ קריב, 'דו"ח מפעלות טריפולי [קץ 1944], אצ"מ, S₃₂/1984; מהתנת הקן לז"ר בן-שלום, א' באדר תשי"ד, אצ"מ, S₃₂/1068; ראה שם גם מכתבים נוספים מאותה שנה; ד' [דואר], תנועת הנוער החלוצי בטריפולי, כנראה מסוף 1943, אצ"מ, S₃₂/1068; דואר, יומן, עמ' 55-56, 70-72.

⁷⁸ נתחיל אל חיי [אביב 1944], אהקב"ד, 292-49, קריב, 'דו"ח מפעלות טריפולי [קץ 1944], אצ"מ, S₃₂/1984; שי ילזו לוי הקסא, 2 בספטמבר 1946, אצ"מ, S₃₂/1984.

אוריינטציה של חגשמה לעבר התיישבות תלוצית חילונית, ובעיקר הקיבוץ המאוחד.⁷⁹ מאידך, בהשפעת בר גיורא, חברי 'החלוץ' בשדה אליהו, מכתבי המדור הדתי ובעיקר בהשפעת פעילי 'בן יהודה', כוונה תנועת הנוער לאפיק ציוני דתי. סעיף בתקנונה קבע: מטרת התנועה הן: 'הדרכת הנוער ברוח התורה והמסורת לציונות, לחלוציות, ידיעת הארץ [...]'.⁸⁰ ביותר בלטה חכוונתם בשנים 1946-1947 בזמן, שקיטוב המגמות ב'החלוץ' ניכר גם ב'תנועת הנוער הציוני'. מספר חברים בהנהגת 'תנועת הנוער הציוני' שאפו לחינתק מחיבוקם הציוני דתי של פעילי 'בן יהודה' והודיעו על עצמאות תנועתם. הנהגת 'בן יהודה', בהסתמכה על התקנון, גרמה להרחקתם של חברים אלה מן ההנהגה, שנתרה עתה בידי מנהיגים, שצידדו בתנועה חציונית הדתית ובקיבוץ הדתי. צעד זה הכשיר את הקרקע לצעידתה הברורה של 'תנועת הנוער הציוני' לקראת התמוזגותה המלאה, כאמור, עם תנועת 'בני עקיבא' בשנת 1949.⁸¹

לאחר ייסודה של 'תנועת הנוער הציוני' נוסדו שלושה ארגוני נוער אחרים. ראשון, נוסד ארגון 'הצופים הדתיים' בשנת 1944, על-ידי פעילים מארגון 'בן יהודה', שהושפעו מפגישתם עם מ' נסמן, 'צופה ותיק', וחייל עברי, ששירת בטריפולי בתום המלחמה ונהג לבקר במועדון 'בן יהודה'. נראה, כי ביסוד הקמתו שאפו המייסדים ליהנות מן חיתרונות הכרוכים בהכרת המימשל הבריטי ובתמיכתו בארגון 'הצופים'. יתרונות אלה ינוצלו, כך סברו, לפעילות פנימית ציונית ואף בלתי ליגאלית.⁸² הארגון השני היה 'נוער מכבי', שנקרא גם 'מכבי הצעיר'. הוא נוסד בשנת 1945 בתוך ארגון מכבי בטריפולי. ייסודו של

⁷⁹ העדר מוטיבים חטכיים דתיים בתנועת הנוער תחת הדרסו של דואר, ראה לדוגמא: דואר, יומן, עמ' 71, 72; סימני נטייה להתיישבות חילונית, ראה: דוד ליוסף, 11 בספטמבר 1945, א"פ - א"י; אי עזריה לקייל, 28 בדצמבר 1945, אצ"מ, KKL/14572; אי אדאדי למחלקה לענייני הנוער בירושלים, 3 באפריל 1946, אצ"מ, S₂₂/1068; ראה להלן על קיטוב בתוך תנועת הנוער.

⁸⁰ תקנון תנועת הנוער, ללא תאריך, א"פ - א"י; ראה שם תיקון התקנון וחובת אישור הנהגת התנועה על-ידי ועד בן יהודה. הטלת פיקוח בן יהודה על הפעילות החטכית של התנועה, ראה: 'יהסכם בין בן יהודה ותנועת הנוער', ללא תאריך, אהקס"ד, 49-292; דאגת 'בן יהודה' למדריכים דתיים, ראה: 'פריגין למחלקה לענייני הנוער', 11 במארס 1944, אצ"מ, S₂₂/1068.

⁸¹ ר' מגנאגי מהנהגת תנועת הנוער, למדור הדתי מתאריכים: 20 באוגוסט ו-9 בדצמבר שנת 1947 ואחרים מאותה תקופה, אצ"מ, תיק S₂₂/123; מכתבי ר' ברדה למדור הדתי, מתאריכים: 23 ביולי ו-11 בדצמבר משנת 1947, אצ"מ, S₂₂/123; מזכירות 'בן יהודה' לנהגת הנוער, 2 ביולי 1947, אצ"מ, S₂₂/123; אי אדאדי למחלקה לענייני הנוער בירושלים, 3 באפריל 1946, אצ"מ, S₂₂/1068; על תנועת הנוער בשנת 1948, ראה: ר' מגנאגי למדור הדתי, 10 במארס 1948, אצ"מ, S₂₂/123.

⁸² זוארץ, 'יהדות', עמ' 161-164; פ' טיאר, מזכיר הצופים הדתיים למדור הדתי, אי בסבת תשי"ז, אצ"מ, S₂₂/123; פליצ'קה, 'יהודים', עמ' 215.

ינוער מכבי"י היה ביטוי לרוח הציונות, שחדרה גם למועדון מכבי"י לאחר המלחמה.⁸⁵
ארגון הנוער הרביעי בטריפולי היה 'גדוד מגיני השפה', שנוסד בשנת 1947, על-ידי מורים
עבריים בתוך בית-הספר העברי והיה ביטוי נוסף להתחזקות השאיפה ללימוד הלשון
העברית בטריפולי.⁸⁶

שלושת הארגונים האחרונים התייחדו זה מזה בהדגשת הפעילות, הנובעת משמם.
הצופים' הדגישו את הפעילות הצופית, 'נוער מכבי"י' את הפעילות הספורטיבית ו'גדוד
מגיני השפה' את לימוד הלשון העברית. מאידך, הם דמו זה לזה באופי אוכלוסייתם,
שבאה בעיקר מן השכבות הבינוניות-נמוכות והנמוכות, ובהיקפם, שהגיע לכמאה תניכים
וחניכות בכל ארגון. בדומה ליונועות הנוער הציוני ולארגון 'חלוצי' לא הצליחו אף הם
לחדור לחוגי הנוער המשכיל מחשבה הבינונית ומעלה, שהיה מצוי בעיקר בציבור היהודי
איטלקי, שנחשב לאלטיסטי ופחות מסורתית. אי הצלחתם מובנת על רקע חולשת חזירתה
של הציונות בכלל והציונות החלוצית בפרט לציבור זה. נראה, כי ההסבר לכך נעוץ
באוריינטציה התרבותית והפוליטית הפרו איטלקית של ציבור זה, שהקשתה על חזירת
תרבות עברית לאומית ושאיפות פוליטיות ציוניות. מאידך, ארגוני הנוער, ובתוכם
'החלוצי', היו דלים בכוחות הנהגה דוברי איטלקית ובחומר חינוכי מתאים באותה שפה,
אמצעים, שהיו תנאי חשוב בכיבוש הנוער האלטיסטי.⁸⁷

ארגוני הנוער דמו זה לזה גם במבנה הארגוני ובאופי הציוני דתי של זרם החינוכית.⁸⁸
קשרים הדוקים וזיקה עמוקה התקיימו בינם לבין התנועה הציונית הדתית בארץ, ולא לה
ביטויים בחליפת המכתבים ביניהם מאמצע שנות הארבעים.⁸⁹ גם פעילותם בטריפולי של

⁸⁵ פרטים על ארגון 'נוער מכבי"י' יסודו ופעילותו, ראה: ש' תמס, מזכיר מכבי"י ללשכה הראשית של קק"ל, י"ב בתשרי
תשי"ז, AKL/14572; על השוני בין אוכלוסיית ארגון מכבי"י לבין אוכלוסיית תנועת נוער מכבי"י, ראה: ש' תמס
לברית השלמית של יתורה ועבודה, כ"ט באדר תשי"ז, אצ"מ, A230/150; פליצ'ק, יהודים, עמ' 215.

⁸⁶ ע' נואטה למדור הדתי, 23 ביולי 1947, אצ"מ, S₃₂/123; ע' בלול למדור הדתי, כ"ד בניסן תשי"ז, אצ"מ, S₃₂/123; ע'
בלול (לזון) למדור הדתי, ו' באול תשי"ז, אצ"מ, S₃₂/123; המיל למרכז המטרחי העולמי, 8 ביוני 1947, נצ"ד, 31/1 -
תשי"ז.

⁸⁷ י' פריזון למי אוסטרובסקי מהנהלת הוועד הלאומי, ירושלים, [ראשית] תשי"ה, אצ"מ, S₃/3847; יזכרון דברים'
משיחה עם החייל ולצברגר, 4 במארס 1945, אצ"מ, S₃/1396; מיוסף כנראה ל' זואר, 11 במאי 1945, אצ"מ,
S₃/1984; ראה לעיל: עמ' 68-69, הצטרפות הקבוצה האיטלקית שם היתה אפיזודה בלבד.

⁸⁸ על הדמיון בין ארגוני הנוער טוב השלית ש' אויערבך: למרות התבדלים בשמות לא יכלתי לגלות הרבה הבדלים
אידיאולוגיים בין הארגונים השונים, כלם על יסוד דתי, מסננו למדור הדתי, 12 במארס 1948, אצ"מ, S₃₂/150.

⁸⁹ קורץ למרכז הצופים, 3 בינואר 1946, אצ"מ, S₃₂/123; מרכז הצופים למדור הדתי, כ"ח אב תשי"ז, אצ"מ, S₃₂/123;
י' ורפל למרכז הצופים, 5 בספטמבר 1946, אצ"מ, S₃₂/123; פ' טיאר, אצ"מ, S₃₂/1068; י' סחוי למדור הדתי, י"א
בתשרי תשי"ז, אצ"מ, S₃₂/123; רפאל למדור הדתי, ט"ז בחשוון תשי"ז, אצ"מ, S₃₂/123; י' סחוי למדור הדתי, י"א
באוקטובר 1946, אצ"מ, S₃₂/123; קורץ להסתדרות מכבי"י, 1 בינואר 1947, אצ"מ, S₃₂/123; קורץ למכבי"י הצעיר,
20 באפריל 1947, אצ"מ, S₃₂/123; ר' ברדה למדור הדתי, ר"ח אב תשי"ז, אצ"מ, S₃₂/123; ש' תמס, מזכיר מכבי"י,
ללשכה הראשית של קק"ל, י"ב בתשרי תשי"ז, אצ"מ, AKL/14572; זוארץ, יהדות, עמ' 162, 167.

שליחי 'המזרחי' מארץ-ישראל, משה אויערבך, ובעיקר בנו שמואל; תרמה לחיזוק המגמה הציונית דתית בארגוני הנוער. השליחים פעלו במערכת החינוך העברית, ממנה באו תניכי ארגוני הנוער, וכן בקרב המורים העבריים, שחלקם שימשו גם כמדריכים באותם ארגונים.⁸⁸

למרות זיקתם החזקה של ארגוני הנוער, ובתוכם 'החלוץ' לתנועה הציונית הדתית, הם לא הגדירו עצמם מבחינה ארגונית לתנועה ארצישראלית. בדומה ל'בן יהודה' אף הם השתדלו להתרחק ממה שהיה עלול להתפרש כפוליטיזציה של ארגוני הנוער. מאידך, שאפו ליהנות מסיועם של מירב הגורמים הארצישראליים, שזווח עם מפלגות פוליטיות שונות. הקיבוץ הדתי ומגזרי התיישבות אחרים היו פתוחים בפניהם, וממילא לא נדרשו להגדיר עצמם. זאת ועוד, הם לא הגיעו לבגרות אידאולוגית תנועתית, שהיתח תנאי חשוב לצעד מעין זה.⁸⁹ רק לאחר קום המדינה, עם ראשית העלייה ההמונית מלוב, הגדירו ארגוני הנוער והחלוץ את עצמם לתנועת 'הפועל המזרחי'.

בקרב יהודי הכפרים והעיירות, למעט בכפרים זלייתן וכומס, לא התעוררו גורמים מקומיים ליצור מאהזים לתנועה הציונית הדתית. גם מאמצים מצד גורמי התנועה בארץ ובטריפולי בכיוון זה לא נעשו. הדברים נכונים גם לגבי קהילת יהודי בנג'י, השנייה בגודלה אחרי טריפולי. שם לעומת זאת פעלו בבתי-הספר העברי ובמועדון 'הקהילה' גאולה' חיילים עבריים ושליחים יוצאי זרמים תנועתיים חילוניים בלבד.⁹⁰

הקהילה היהודית בכפר זלייתן מנתה 788 נפש. באמצע שנות הארבעים נוסדו בה סניף לארגון 'בן יהודה' תנועת נוער קטנה וכן בית-ספר עברי. הפעילות החינוכית בגופים אלה היתה ברוח ערכי הציונות הדתית. היא ניזונה מבטאוני התנועה בארץ ובטריפולי ומן הספרות התורנית והציונית דתית, שנשלחה לשם על-ידי המדור הדתי. חליפת מכתבים

⁸⁸ ווארץ, יחדות, עמ' 171, 174, 177; ש' אויערבך לקורץ, י"ט בטבת תשי"ח, אצ"מ, S₂₂/123; ש' אויערבך למדור הדתי, 12 במארס 1948, אצ"מ, S₂₂/123; ש' אויערבך לז"ר הולצברג, מפקח ראשי על בני הספר של 'המזרחי', אצ"מ, 3 בדצמבר 1947, א"פ - אש"א; ראה שם ד"חות נוספים ממנו לקרנו העולמי של המזרחי למדור הדתי; עדות אויערבך, ש"פ.

⁸⁹ המועצה החלוצית העליונה לאי אלמלח, כ"ט בטבת תשי"ז, א"פ - אש"א; ר' מאנאני, מהנהלת תנועת הנוער, למדור הדתי, 20 באוגוסט, אצ"מ, S₂₂/123; "סרוסי למדור הדתי, 25 באוקטובר 1946, אצ"מ, S₂₂/123; ש' אויערבך למדור הדתי, 12 במארס 1948, אצ"מ, S₂₂/123; "בוכריס למדור הדתי, 31 בדצמבר 1940, אצ"מ, S₂₂/159.

⁹⁰ יענין ומעניב שיהודי בנג'י עומדים בקשר דוקא עם ארגונים חופשיים בארץ, ועד כן קבלו מעט מאוד עצה והדרכה מצד ארגונים דתיים, ראה: ש' אויערבך אל הולצברג, 3 בדצמבר 1947, א"פ - אש"א; "בן עמי לחובקין, נתקבל ב-27 בפברואר 1945, אצ"מ, S₂₂/3847.

היתה בין מתנכים בכפר למדור הדתי, ובה ביטויים לדביקותם בדרכי התנועה הציונית הדתית.⁹¹

בקהילת יהודי כומס, שמנתה כתשע מאות נפש, חנחיג את הפעילות הרוחנית הרב פריגיה זוארץ, שהגיע לשם מטריפולי בסוף שנות השלושים. הוא הנחיל את השפה העברית וערכים עבריים לאומיים ברוח ציונות דתית. זוארץ זיחה עצמו כאיש התנועה הציונית הדתית, קיים קשר עם גורמי התנועה בטריפולי ובארץ, ובפעילותו החינוכית נעזר בספרות התנועה ובבטאונה.⁹²

⁹¹ ראה פ' שאכר, סניף יבן יהודה' בולטיון למדור הדתי מתארכים: כיה בתמוז תשי"ז, כ"ג בתש"ן תשי"ז, ומכתבים נוספים שם, אצ"מ, S₂₂/123; י' ורפל לרב פ' שאכר, 5 בספטמבר 1946, אצ"מ, S₂₂/123; זוארץ, יהדות, עמ' 180-181. ⁹² פרטים על הרב פ' זוארץ, בכומס, ראה: זוארץ, יהדות, עמ' 178-179; קטעים ממסתבו של קצין עברי, ללא תאריך, אצ"מ, S₂₂/3847; מכתב כנראה מן עמ' ליוסף, 12 ביולי 1943, אצ"מ, S₂₂/1984; מ' דאבוש למדור הדתי, 24 באפריל 1947, אצ"מ, S₂₂/123; מ' סלזוב למדור הדתי, 24 ביולי 1947, אצ"מ, S₂₂/123.

381:81
2 5
התנועה הציונית הדתית - פעילותה בצפון אפריקה
ולמען העלייה של יהדות זו לישראל (1943-1956)

כרך: א

חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה
מאת ישי ארנון
המחלקה לתולדות ישראל

עבודה זו מוגנת ע"י זכויות יוצרים
THIS WORK IS PROTECTED BY COPYRIGHT LAW

הוגש לסינט של אוניברסיטת בר-אילן